

Teresa Płuskota

Kształtowanie się rosyjskiego systemu
antroponimicznego w XVI i XVII wieku

▼ (na podstawie wybranych grup społecznych
i zawodowych). Cz. I

1. Uwagi wstępne

Oficjalny rosyjski trójczłonowy system nazewniczy (imię, forma odj-cowska i nazwisko) kształtował się w ciągu wielu stuleci, a specyfika wschod-niosłowiańskiego systemu wymaga przedstawienia historii poszczególnych elementów, uwzględnienia czynnika socjologicznego w rozwoju antroponimii rosyjskiej, czyli charakterystyki nazewnictwa w ramach poszczególnych grup społecznych, oraz określenia czasu stabilizacji struktury nazewniczej. Szczegółowo analiza wymienionych kwestii dla XIV i XV wieku została przed-stawiona przez M. Wójtowicza (Wójtowicz 1996), historię nazwisk opracował B. O. Unbegaun (Унбеган 1989). Zarys dziejów antroponimii rosyjskiej zamieścił też w swojej monografii J. Rieger (Rieger 1998). Prace magisterskie napisane pod moim kierunkiem (analizujące antroponimie poszczególnych grup społecznych w państwie moskiewskim) pokazały, że zróżnicowanie sys-temu dotyczy nie tylko takich wyrazistych grup, jak szlachta, chłopci, kupcy, ale i bliskich na drabinie socjalnej diaków i ich pomocników¹. Nawet naj-mniejsza grupa zawodowa różniła się od innej elementami systemu nazewniczego. Wydaje się więc, że zestawienie antroponimii kilku grup może

¹ W artykule korzystam z prac magisterskich obronionych w 1998: M. Błaszczyk, *Proces kształtowania się kupieckich nazw osobowych na Rusi Północno-Wschodniej od XVI do XVIII wieku*, M. Pacholak, *Analiza strukturalna i semantyczna nazewnictwa chłopów rosyjskich w końcu XVI i w I połowie XVII wieku* oraz M. Jurek, *Nazewnictwo rosyjskich rzemieślników i urzędników w XVI i XVII wieku*, K. Suleckiej, *Analiza porównawcza nazewnictwa diaków i ich pomocników w XVI i XVII wieku* – z 2003 roku. W pracach magisterskich zostały wykorzystane zbiory S. B. Wiesiołowskiego (Веселовский 1974 i 1975).

wnieść pewne nowe elementy do historii nazewnictwa rosyjskiego, ponadto szczegółowa analiza nazw pozwoliła ujawnić specyfikę modeli nazewniczych. W poniższym opracowaniu skupię się na na charakterze struktur nazewniczych i stopniu stabilizacji systemu wśród diaków i ich pomocników, kupców, rzemieślników, chłopów i szlachty. Te dwie ostatnie grupy są w literaturze onomastycznej częściej omawiane, ale i w nich znaleźć można kilka ciekawych nieopracowanych zjawisk. Czasami grupy „zazębiają się”, ponieważ szlachcice mogli być np. diakami, ale tym bardziej interesujący jest fakt, że powstają nowe jakości, że różnice nie dotyczą tylko grup społecznych, ale i zawodowych. Elementy wchodzące w skład modeli nazewniczych (imię, forma odojcowska, ewentualnie nazwisko) wśród przedstawicieli poszczególnych zawodów, ich baza słowotwórcza, różnice w ich użyciu wymagają odrębnego potraktowania i zostaną przedstawione w II części artykułu.

Warto podkreślić, że Wschodnią Słowiańszczyznę można rozpatrywać jako jednolity system nazewniczy do XIV wieku, następnie antroponimia ukraińska i białoruska, m.in. wskutek silnych wpływów polskich po unii lubelskiej, poszły odrębnymi drogami. Każda wykształciła swoisty zasób środków słowotwórczych.

Antroponimia rosyjska w XVI wieku i wiekach późniejszych ukształtowana została w znacznym stopniu przez staroruski system nazewniczy. Podstawowym jego elementem, a do pewnego czasu również jedynym, było i jest imię. Przed przyjęciem chrześcijaństwa Słowianie Wschodni używali, podobnie jak inne słowiańskie grupy, imion słowiańskich. Niektóre imiona pochodziły od apelatywów. Imiona chrześcijańskie używane po przyjęciu chrześcijaństwa przez Ruś rozpowszechniły się na gruncie staroruskim w wersji cerkiewno-ruskiej, ponieważ oficjalnym językiem religii był język cerkiewnosłowiański. Większość imion – zdaniem B. O. Unbegauna (Унбеган 1989: 11) – występowała również w wersji świeckiej, ludowej, zmodyfikowanej, która w niewielkim stopniu różniła się od oficjalnej, ale przybliżyła obcą strukturę imienia do rosyjskiego systemu głoskowego. Proces asymilacji zapożyczonych imion następował w ciągu trzech stuleci, od XII do XIV wieku. Słowiańskie imiona wyszły z użycia ok. XV wieku. Wyjątek stanowią te imiona, które uznała cerkiew prawosławna, np. *Мстислав*. Już wybór imienia jako głównego członu zależał od przynależności do określonej klasy. J. Rieger pisze na ten temat:

„w zakresie imion chrzestnych różnice pomiędzy imiennictwem ludności prostej i ludności warstw uprzywilejowanych w zabytkach mogą polegać także na częstszym występowaniu wariantu oficjalnego u tych drugich i częstszej leksykalizacji form deminutywno-hipokorystycznych u pierwszych, a to wo-

bec braku odniesienia do dokumentów pisanych i metryk: *Griška, Karpun'ka, Vas'ka* i in. mogą tu mieć status imion oficjalnie używanych” (Rieger 1981: 464).

Potrzeba dokładniejszej identyfikacji była przyczyną pojawienia się drugiego członu, czyli określenia dodatkowego, które wyróżniało jednostkę w ciągle rosnącej masie nosicieli tych samych imion chrześcijańskich. Bardzo trudno jest odróżnić wówczas imię osobowe od przezwiska, na Rusi powszechny był bowiem zwyczaj użycia 2 imion: cerkiewnego i tzw. świeckiego. W. Zmarzer uważa, że jednoczłonowe nazwy, np.: *Босоѣ, Можайка, Обрядка* wyraziście charakteryzowały osobę, wskazując na znaczącą cechę jego charakteru, wyglądu, działania. Nosiciele tych nazw przypuszczalnie mieli także imiona chrześcijańskie, które nie były używane w życiu codziennym. W związku z powyższym imiona niekalendarzowe były imionami, a nie przezwiskami (Zmarzer 1978: 251). Przezvisko nie było dziedziczne i nie miało swojego stałego miejsca. Mogło występować na drugim, trzecim, niekiedy czwartym miejscu. Bardziej dokładny system nazewniczy na Rusi powstał wówczas, gdy w roli drugiego członu zaczęło występować imię ojca, tzn. patronim. Jako specjalny człon utworzony od imienia ojca lub dziada patronim mógł występować w formie rzeczownika z suf. *-ovič* lub przymiotnika na *-ov // -ev, -in*, który początkowo zapisywany jest często, a wśród szlachty i książąt prawie wyłącznie, ze słowem *syn*. Patronimy cechowała zmiana pokoleniowa, B. O. Ungebaun uważa, że narzucało się naturalne wyjście – uczynić jeden z dwóch patronimów stałym dziedzicznym imieniem, to znaczy nazwiskiem (Унбегаун 1989: 14). N. V. Podolskaja podkreśla, że to rozdzielenie się syntetycznych i analitycznych form patronimów w Rosji po XV wieku doprowadziło do utworzenia kategorii „otčestv i familij” (Подольская 1988: 104), ponieważ z czasem formy na *-ov // -ev* po zaniku słowa *syn* utworzą dziedziczne określenia – nazwiska. Samo słowo *фамилия* weszło do języka rosyjskiego późno – po ukazach Piotra I. Wszyscy wymienieni już przeze mnie badacze podkreślają, że nazwiska powstawały (nie licząc wcześniejszych form u książąt) około XVI i XVII wieku i początkowo dotyczyły tylko wyższych warstw społecznych.

Rozwój rosyjskiej antroponimii był odmienny w różnych warstwach społecznych, wobec tego analiza typów nazewniczych musi odbywać się w poszczególnych grupach społecznych.

Charakterystyka rozwoju nazewnictwa w XVI i XVII wieku wymaga odniesienia do stanu nazewnictwa w epoce wcześniejszej i późniejszej. Postaram się więc zasygnalizować główne cechy antroponimii XV w., zmiany tego sys-

temu w ciągu dwóch analizowanych stuleci (XVI i XVII) oraz tendencje rozwojowe antroponimii w XVIII wieku.

System antroponimiczny, który zależał od przynależności do określonej warstwy społecznej, w XV wieku u wyższych klas jest już prawie ukształtowany, u książąt składa się przeważnie z trzech elementów [na ponad 900 książąt 750 razy] (Rieger 1999: 113). Wojewoda również używał wówczas trójczłonowego systemu nazewniczego, pełnego imienia, patronimu na *-ič* i dodatkowego określenia różnej formy, często przymiotnika dzierżawczego. W XVI i XVII wieku następuje stabilizacja systemu nazewniczego u klas uprzywilejowanych. Proces ten nie jest jeszcze zakończony dla szlachty, a pozostałe grupy otrzymały nazwy trójczłonowe znacznie później. Pisarz ziemski używał imienia i patronimu bez *-iča*, a chłopci i ludzie niżsi rangą określani są hipokorystycznymi formami imion, najczęściej z suf. *-ka*, np. *Федька*, duchowni używają imienia, czasem przyrostka *-išče* w nazwie (Wójtowicz 1996: 151) lub imienia i nazwy wskazującej na miejscowość lub częściej na nazwę cerkwi, monasteru lub eparchii, z której pochodzi pop, np. *Никольской поп Ануфим*. Ale, jak podkreśla T. Skulina, tego typu struktury miały małą szansę antroponimizacji, tylko niektóre z nich stały się nazwiskami (Skulina 1973: 144-145).

W związku z tym, że od XV do XVIII wieku tylko socjalna hierarchia stanowi jakby normę nazewniczą, rosyjski system nazewniczy mógł składać się z jednego, dwóch, trzech, a nawet czterech i pięciu członów.

2. Analiza systemu wybranych grup nazewniczych w XVI i XVII wieku

2.1. Szlachta

Proces stabilizacji systemu nie jest jeszcze zakończony dla szlachty, gdzie obserwuje się czasem tendencję do zwiększenia liczby członów na niekorzyść innych sposobów identyfikacji. U szlachty przeważają struktury trójczłonowe, ale nierzadkie są nazwy cztero- i pięcioczłonowe, co świadczy o konieczności wyraźniejszej identyfikacji tej grupy nazewniczej. Wprawdzie zmniejszył się udział określeń czteroczłonowych z 13% do 5%, wzrasta wskaźnik nazw trójczłonowych, które w XVII wieku stanowią 50% badanego materiału (w XVI wieku – 42%), ale nie zmienił się np. wskaźnik procentowy struktur dwuczłonowych, który dla obu stuleci wynosi 45%, zob. tabelę 1.

W XVI wieku wśród szlachty rosyjskiej w strukturach dwuczłonowych typ imię kalendarzowe + patronim stanowił 36% tych struktur, a w XVII wieku – 60%; znacznieszą rolę odegrała jeszcze struktura: przezwisko w roli imienia i patronim utworzony od przezwiska – 32%, w XVII wieku typ ów

stanowi 20% dwuczłonowych zapisów. Nie ma również trójczłonowych struktur, w których jeden z członów występował w dopełniaczu i to zarówno ze słowem syn, jak i z elipsą tego członu, np. *Леваш Колобов сын Перепечина*. Wyrażenie przedstawia proces stabilizacji nazewnictwa rozwój modelu: imię kalendarzowe + otčestvo + patronim utworzony od przezwiska, czyli współczesna struktura systemu, np. *Михаил Андреевич Горбов*. Typ ten w XVI wieku stanowił 29% nazewnictwa, a w XVII wieku – 71%.

2.2. Chłopi

W XVI i XVII wieku u chłopów dominują struktury dwuczłonowe, chociaż spotyka się jedno- (np. *Василь, Левко*) i trójczłonowe modele. Jako określenie dodatkowe może występować obok patronimu przezwisko lub określenie ze względu na miejsce zamieszkania, np. *Максимов сын по прозванию Четченко*. W XVI wieku struktury jednoczłonowe stanowią 28% nazewnictwa chłopskiego, dwuczłonowych jest 67%, a wskaźnik trójczłonowych modeli wynosi 5%. W XVII wieku przeważa system dwuczłonowy (75%), udział trójczłonowych struktur tylko nieznacznie wzrasta, ale o rozwoju systemu świadczy mniejszy wskaźnik modeli jednoczłonowych (18%). Typy i produktywność struktur nazewniczych chłopów pokazuje tabela. W. K. Čičagov (Čičagov 1959: 9) zwraca jednak uwagę, że liczba członów zależała nie tylko od miejsca, jakie zajmował jego nosiciel w hierarchii społecznej, ale i od charakteru dokumentu, w którym imię zostało przedstawione, jak również od tego, czy używane było pierwszy czy nie pierwszy raz. Dodam jeszcze, że im bardziej oficjalny dokument, tym większa potrzeba identyfikacji, tzn. większa liczba członów, w innych dokumentach struktury nazewnicze były mniej dokładne, stąd i wskaźniki procentowe mogą być inne. Doskonałym poparciem tej tezy są dla XVII wieku księgi ziemskie z obszaru południoworosyjskiego. W księdze z Biełgorodu i Orła liczne są jeszcze formy dwuczłonowe dla wszystkich grup społecznych, stanowią one 54% wszystkich nazw. Wskaźnik trójczłonowych struktur nie przekracza 14%. Wprawdzie trójczłonowe struktury dotyczą przede wszystkim szlachty rosyjskiej, to pojedyncze przykłady charakteryzują chłopów, np. *Ивашка Ондросов сын Камянев*. Księgi szczególnie wyrażenie podkreślają, że dyferencjacja nazw osobowych tam przedstawionych związana jest nadal z położeniem socjalnym i relacjami rodzinnymi, a zapisy nazewnictwa zależą od charakteru dokumentu.

2.3. Kupcy

Wśród nazw osobowych kupców w XVI i XVII wieku przeważają struktury dwuczłonowe, co prowadzi do wniosku, że trójczłonowy model imien-

nictwa nie był jeszcze ukształtowany, właściwie dopiero zaczyna się rozwijać. Trójczłonowe struktury stanowią tylko 10% nazw w XVI i 15% w XVII wieku. Należy podkreślić, że w strukturach trójczłonowych najczęściej występuje typ: imię osobowe + patronim utworzony od imienia + patronim utworzony od przezwiska, np. *Андрей Ильин Бураков*. Obecny model systemu nazewnictwa: imię + otčestvo + patronim utworzony od przezwiska lub przezwisko równe apelatywowi, czyli formy, które przekształcały się w nazwiska, występują w zapisach u około dziesięciu kupców (na 440 struktur). Na rodzinny charakter nazw wskazują już liczne zapisy form w l. mn., np. *Белины*. Produktywnym typem nazewniczym jest typ imię i – w charakterze drugiego członu – patronim utworzony od przezwiska, np. *Дмитрий Гоголев, Анучка Карандышев, Бессон Тутлов*. Występuje on w prawie połowie nazw dwuczłonowych. O rozwoju systemu w tej grupie świadczy jednak fakt, że w XVII wieku rzadziej niż w XVI występują struktury jednoczłonowe, częstsze natomiast są struktury dwuczłonowe i trójczłonowe.

2.4. Rzemieślnicy

W danej grupie w obu wiekach dominują struktury dwuczłonowe (w XVI wieku około 67%), rzadkie są modele czteroczłonowe. W XVII wieku są jednak znaczne różnice w liczbie struktur dwuczłonowych i trójczłonowych między poszczególnymi zawodami, trudno więc pokusić się o uogólnienia (nie umieszczam też grupy w tabeli). Dla potwierdzenia zróżnicowania nazewnictwa przytoczę kilka wniosków. W XVII wieku na 18 struktur dwuczłonowych bartników występuje 8 zapisów trójczłonowych. Ale już „puszkarze” zapisani są tylko dwa razy w trójczłonowej i dwa w czteroczłonowej formule nazewnictwa. Przeważnie są tu modele dwuczłonowe (22). Niezbyt liczne są też zapisy niektórych profesji. To zróżnicowanie formuł potwierdza socjalną dyferencjację nazewnictwa.

Najczęściej w zapisach rzemieślników występował model: imię + patronim z suf. *-ov* // *-ev* i imię + patronim z suf. *-in*.

2.5. Diacy i ich pomocnicy

Jest to najmniej zbadana grupa nazewnictwa. W XVI i XVII wieku diak był księżącym pisarzem, głównym kancelarystą instytucji państwowych: duma lub prikazu. Podjačij był pomocnikiem diaka. Podana informacja o ich pracy w różnych okresach i miejscach, zmiana ich statusu pozwala też na analizę odrębnej grupy, jaką byli pomocnicy diaków, którzy zostali diakami. Procentowy udział wszystkich struktur w systemie nazewnictwa diaków i ich pomocników przedstawia tabela 1.

2.5.1. Diacy

Wśród diaków, jako grupy stojącej wyżej na drabinie socjalnej, system nazw w XVII wieku jest bardziej rozwinięty, różnorodny i w znacznym stopniu ukształtowany. Już w XVI wieku widoczna jest tam silna tendencja do trójczłonowej struktury nazewniczej. Nazwy trójczłonowe stanowią 41% określeń diaków, a tylko 27% podiaczych. W XVII wieku wciąż rośnie liczba struktur trójczłonowych, w związku z tym zanikają nietypowe cztero- i pięcioczłonowe modele typu *Моклоков Федор Постник Никитич Губин*. Wskaźnik struktur czteroczłonowych u diaków zmniejsza się z 23% w XVI wieku do 2% w XVII wieku. W formule trójczłonowej najczęściej występuje struktura podobna do współczesnego systemu: imię + otčestvo + patronim z *-ov*. W danym modelu przeważają patronimy z suf. *-ov* // *-ev* utworzone od przezwiska ojca: *Богданов Василий Максимович, Мишуурин Федор Михайлович*. W XVII wieku u diaków trójczłonowy model może też mieć formę: imię + patronim z suf. *-in* + patronim z suf. *-ov* // *-ev* lub patronim w dopełniaczu: *Пятого Яков Деев*.

W XVII wieku struktury czteroczłonowe w tej grupie są bardziej różnorodne, np. imię + dwa patronimy + przezwisko: *Мизинов Иван Круговой Дмитриев*. W systemie nazewniczym diaków w obu stuleciach znaczne miejsce zajmuje formuła: imię + otčestvo + patronim z suf. *-ov* // *-ev* i przezwisko, np. *Суков Иван Звяга Афанасьевич, Золотарев Григорий Гуляй Петрович*. Dane modele mają w strukturze wszystkie trzy elementy późniejszego systemu.

2.5.2. Pomocnicy diaków

System dwuczłonowy w XVI wieku – jak to wynika z tabeli – dominuje u pomocników diaków, czyli osób stojących niżej w hierarchii socjalnej. W XVI wieku stanowi on 71% nazewnictwa, w XVII wieku 92% nazw. W obu grupach są modele składające się z imienia i przezwiska, np. *Дорогой Степан, Красной Тимофей*. W XVI wieku u pomocników diaków sporadycznie występują nietypowe struktury nazewnicze, np. czteroczłonowe (2% w XVI wieku i 0,13% w XVII wieku, np. *Щекин Алексей Малой Григорьев*), nie ma zapisów antroponimów jednoczłonowych. Trójczłonowa struktura zawierająca imię, otčestvo i patronim na *-ov* // *-ev* dominuje również u pomocników diaków, w XVI wieku patronimy w tych modelach są tylko odprzezwiskowe.

Interesującą grupę tworzą nazwy osobowe pomocników diaków, którzy zostali diakami. Dwuczłonowych struktur jest tu 53%, 46% stanowią trójczłonowe modele i 1% czteroczłonowe. To zestawienie pokazuje, że nazewnictwo danej grupy zbliżone jest do nazw charakteryzujących diaków. Widzimy tu więc proces adaptacji nazewnictwa do struktury bardziej prestiżowej.

Tabela 1. Procentowe zestawienie struktur nazewniczych wybranych grup społecznych i zawodowych

	XVI wiek			XVII wiek		
	Dwuczłowne	Trójczłowne	Inne struktury	Dwuczłowne	Trójczłowne	Inne struktury
Szlachta	45%	42%	14%	45%	50%	5%
Chłopi	67%*	5%	28%	75%	7%	18%
Kupcy	68%	10%	22%	80%	15%	5%
Diacy	37%	41%	23%	51%	47%	2%
Pomocnicy diaków	71%	27%	2%	92%	7,5%	0,1%
Pomocnicy diaków, którzy zostali diakami	–	–	–	53%	46%	1%

* Wskaźniki procentowe w nazewnictwie chłopów mogą różnić się nawet czterema-pięcioma procentami w zależności od dokumentu. Przyczyny tego zjawiska omawiam wyżej. Tu podaję uśrednione liczby.

Tabela utwierdza nas w dążeniu w zapisach administracyjnych do trójczłonowego systemu, jest to jedna z głównych tendencji rozwojowych nazewnictwa: przybliżyć je do współczesnego modelu. Ta tendencja wyzwoliła konieczność skracania długich struktur, co w konsekwencji doprowadziło do pozbywania się struktur nietypowych; jedno-, cztero- i pięcioczłonowych. W XVII wieku następuje ograniczenie w użyciu różnorodnych elementów, np. imion niekalendarzowych i przędzisk w funkcji imienia. Nie ma również trójczłonowych struktur, w których jeden z członów występował w dopełniaczu i to zarówno ze słowem syn, jak i z elipsą tego członu.

Kolejny – XVIII wiek – jest istotny dla stabilizacji systemu z tego względu, że najmniej typowe elementy nazywania zostają odrzucone, a zaczynają obowiązywać te, które mają największą częstotliwość. W tym okresie utrwala się kolejność członów i współczesna formuła nazewnicza. W XVIII wieku kształtują się nazwiska innych grup społecznych i zawodowych (Rieger 1998: 122-123): rosyjskiego duchowieństwa, ludzi związanych z handlem, służbą, tylko chłopci pozostający na wsi nie mieli oficjalnie zatwierdzonych nazwisk do końca XIX (niekiedy do XX) wieku.

Podsumowując, należy ponownie podkreślić, że właściwie każda, nawet najmniejsza, grupa społeczna miała swoją historię systemu nazewniczego, swój inwentarz środków słowotwórczych; różniła się strukturą i zasobem środków

słowotwórczych. W innym okresie następowała stabilizacja systemu w każdej grupie i powstanie najważniejszego komponentu modelu trójczłonowego – nazwiska.

Bibliografia

- Rieger J., 1981: *Problemy charakterystyki słowotwórczej systemu antroponimicznego (na przykładzie antroponimii wschodniosłowiańskiej)*, [w:] *Četrta Jugoslovanska onomastična konferenca, zbornik referatov*, Lubljana, s. 459-469.
- Rieger J., 1998: *Z dziejów języka rosyjskiego*, Wydanie drugie uzupełnione, Warszawa.
- Skulina T., 1973-1974: *Staroruskie imiennictwo osobowe*, cz. 1 i 2, Wrocław.
- Wójtowicz M., 1996: *Древнерусская антропонимия XVI-XVII вв.*, Poznań.
- Zmarzer W., 1978: *Соотношение имен и прозвищ*, *Onomastica XXIII*, s. 245-255.
- Веселовский С. Б., 1975: *Дьяки и подьячие XV-XVII вв.*, Москва.
- Веселовский С. Б., 1974: *Ономастикон. Древнерусские имена, прозвища и фамилии*, Москва.
- Подольская Н. В., 1988: *Словарь русской ономастической терминологии*, Москва.
- Унбегаун Б. О., 1989: *Русские фамилии*, Москва.
- Чичагов В. К., 1959: *Из истории русских отчеств и фамилий*, Москва.

Summary

The article focuses on Russian personal names, which belong to select social and professional groups: noblemen, countrymen, merchants, craftsmen and others. The aim of the paper was to show how the social differentiation influenced the personal names. In the article the specific features of each group were shown and described: two-parted model was replaced by three-parted one, four- and five-parted ones disappeared completely. Some results of the study were presented in a table.